

De Partij van de Arbeid en het buitenlands beleid (1945-1973)

D.FJ. BOSSCHER

Het congres van het Nederlands Historisch Genootschap van 1980 over 'herrijzend Nederland' stond in het teken van de vraag of de tweede wereldoorlog een breukpunt is geweest in onze geschiedenis. Voor zover er na twee dagen van voordrachten en gedachtenwissening duidelijke conclusies konden worden getrokken, was het antwoord voornamelijk ontkennend¹. Meer dan tijdens en kort na de oorlog bleken in de jaren dertig aanzetten te zijn gegeven tot werkelijk nieuwe ontwikkelingen. Een terrein dat zich aan deze slotsom onttrekt, is dat van de buitenlandse politiek. Neutraliteit en afzijdigheid maakten na de tweede wereldoorlog plaats voor een actief buitenlands beleid en Nederlandse participatie in de Europese gemeenschappen en de Noordatlantische Verdragsorganisatie.

In deze beschouwing zullen enige grote lijnen worden geschetst in de ontwikkeling van denkbeelden over buitenlandse politiek binnen de Partij van de Arbeid, beurtelings de grootste en de op één na grootste politieke partij, in de periode vanaf het einde van de oorlog tot het begin van de jaren zeventig. De toegemeten ruimte laat slechts een beknopte behandeling van enkele thema's toe. Ik zal mij in de eerste plaats richten op ideeën over de betrekkingen tussen Nederland en de Verenigde Staten en verder enige aandacht besteden aan de hulp aan minder ontwikkelde landen en de Europese samenwerking. De onderwerpen van andere artikelen in deze bundel zullen zoveel mogelijk worden ontweken, maar aan het maken van een paar opmerkingen over het generatieconflict in de PvdA zal niet te ontkomen zijn.

De globale periodisering van het denken over buitenlandse politiek in socialistische kring is geen groot probleem, eenvoudiger in elk geval dan het aangeven van oorzaken van de verschuiving van standpunten. Tot ver in de jaren zestig was een sterk Atlantische gezindheid het belangrijkste kenmerk van wat er door de PvdA over internationale politiek te berde werd gebracht. In de daarop volgende periode deed zich een kentering voor. Later in dit betoog zal ik de betekenis van de oorlog in Vietnam in deze enigszins trachten te relativiseren, maar zeker is dat die oorlog een rol heeft gespeeld bij het omslaan van opinies inzake de internationale oriëntatie van deze partij. Zo valt de periode 1945-1973 in twee delen uiteen. In het eerste tijdvak zeiden mensen als Vorrink, Vermeer, Ruygers, De Kadt en Patijn dingen over onze grote bondgenoot de Verenigde Staten, die in later tijd alleen een politiek levensmoede volksvertegenwoordiger of bewindsman over zijn lippen zou kunnen krijgen. Ook op andere terreinen van buitenlands beleid heeft de stemming in de PvdA in de loop van de tijd veranderingen ondergaan — men vergelijk bijvoorbeeld het enthousiasme voor Europese eenwording van toen met de lauwheid en afstandelijkheid van nu — , maar alleen op het punt van de positie van Nederland ten opzichte van Amerika is er sprake van een omkering van waarden. Dit proces viel in de tijd samen met de opkomst van Nieuw Links. Met het leggen van oorzakelijke en andere verbanden dient echter de nodige voorzichtigheid te worden betracht. Ik kom hier nog op terug.

1. De desbetreffende voordrachten zijn gepubliceerd in *BMGN*, XCVI (1981) aflevering 2.

Wat nu is de verklaring voor de vergaande identificatie van de PvdA met het beleid van de Verenigde Staten in de eerste periode en wat heeft haar later met de in de eerste vredesjaren uitgezette lijn doen breken? De basis voor de preoccupaties van de sociaal-democraten in het tijdvak van de koude oorlog is gelegd in de jaren dertig, toen de arbeidersbeweging geleidelijk als levende factor in de volksgemeenschap werd ingeschakeld, zoals Vorrink het uitdrukte in zijn toelichting op het beginselprogramma van de SDAP van 1937². De aanvaarding van dit programma was een mijlpaal op de weg naar integratie, waarvan het eindpunt in 1945, 1946 of 1948 werd bereikt, afhankelijk van de criteria die men hiervoor zou willen hanteren. Op de omstandigheden die hebben geleid tot de officiële opwaardering van de nationale factor in het interbellum kan in dit bestek niet worden ingegaan. De sociale en politieke verhoudingen in Nederland maakten haar wenselijk en mogelijk, de internationale situatie maakte haar onontkoombaar. Het beginselprogramma van 1937 bracht de nieuwe geest als volgt onder woorden:

De sociaal-democratische beweging weet zich door historische lotsgemeenschap deel van de Nederlandse natie en bouwt voort op de beste Nederlandse tradities van geestelijke vrijheid en verdraagzaamheid³.

Als er in de periode van de doorbraak iets definitief doorbrak, was het de vereenzelviging van de grootste Nederlandse arbeiderspartij met nationale waarden. De traditionele partijstructuur, van oudsher gebaseerd op de tegenstelling confessioneel — niet-confessioneel, bleef grotendeels intact, maar van de oude SDAP resteerde na de totstandkoming van de PvdA nog slechts een herinnering. Tijdens de grondslagbesprekingen die aan de oprichting van deze nieuwe partij voorafgingen, moesten de voormannen van de SDAP in ideologisch opzicht meer geven dan zij mochten nemen. Veel zelfoverwinningen schijnt hun dit echter niet te hebben gekost. De grote problemen van het moment vroegen om een boven vroegere tegenstellingen uitstijgende, zo mogelijk nationale aanpak. In het verlengde van dit inzicht lag de overtuiging dat een aantal grensoverschrijdende vraagstukken op het terrein van de economie en de nationale veiligheid alleen in een inter- of bovennationaal kader zou kunnen worden opgelost. Deze bereidheid tot, of beter, geestdrift voor internationale samenwerking vertoonde weinig of geen gelijkenis met het internationalisme van de vroegere SDAP, dat immers ontleend was geweest aan de conceptie van een universele klassenstrijd. Het ijveren van de PvdA voor Europese en Atlantische integratie stoelde op de gedachte van gemeenschappelijkheid van belangen en lotsverbondenheid van verschillende landen, die samen een cultuurkring vormden en dus ook een waardensysteem deelden. Aan de constatering, dat deze twee vormen van internationalisme mijlenver van elkaar afstonden, moet wel worden toegevoegd, dat de traditie om internationale solidariteit te stellen boven het landsbelang, die in de SDAP eens zo sterk had geleefd, stellig mede de grondslag heeft gevormd voor het opvallend gebrek aan schuwheid van de PvdA voor supranationale schema's en modellen. Omgekeerd laat zich ook de terughoudendheid van de protestants-christelijke partijen ten aanzien van dergelijke modellen uit een traditie — in hun geval één van verabsolutering van het nationale — verklaren.

Wat ooit begonnen was als een vrijheidsstrijd van het proletariaat en in de jaren dertig was overgegaan in een strijd van alle onderdrukten en ontrenten tegen hun onderdrukkers, werd na

2. K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal* (Amsterdam, 1945) 112.

3. *Ibidem*, 134.

de tweede wereldoorlog voor de PvdA een vrijheidsstrijd van de hele westerse wereld. Elk specifiek socialistisch beginsel werd aan de verdediging van de vrijheid ondergeschikt gemaakt. Een kwestie van prioriteiten: alleen in een vrije wereld zou het democratisch socialisme tot ontwikkeling kunnen komen. Het hoge ideaal van de broederschap der volkeren werd daarmee door de Nederlandse socialisten niet afgeschreven. Of het ooit bereikt zou kunnen worden, hing volgens hen af van de mate waarin het Westen genegen zou zijn offers te brengen voor zijn vrijheid. Niet slechts door de defensie te versterken, maar ook door het wegnemen van tegenstellingen in de maatschappij, want — zegt bijvoorbeeld *De weg naar vrijheid*, het planrapport van 1951 — 'elke militaire verdedigingspolitiek, die niet gepaard gaat met culturele, sociale en economische hervormingen van onze maatschappij, loopt uit op een ondermijning van de waarden, die we willen verdedigen⁴.

Hiermee zijn wij aangeland bij het legendarische anti-communisme van de PvdA in de periode van de koude oorlog, die in de jaren 1948-1956 op zijn hoogtepunt was. Welk congresverslag men ook doorneemt, Vorrink en de zijnen bulderen er tegen de gefanatiseerde bolsjewistische klik van machthebbers in Moskou en hun huurlingen in andere landen, die niet aflaten de macabere schaduw van hamer en sikkel te werpen over de westerse wereld. De afkeer van communisme en communisten van de sociaal-democraten is deels te verklaren uit het bekende verschijnsel dat partijen elkaar bestrijden met een felheid evenredig aan de mate waarin de segmenten van het electoraat waar zij het van moeten hebben, elkaar overlappen. Het aandeel van de Sovjetunie in de vernietiging van het Derde Rijk had de communisten het respect van een niet onbelangrijk deel van het publiek bezorgd; de CPN liet zich in haar propaganda voorstaan op haar staat van dienst in het Nederlandse verzet. De programmatische ruk naar rechts, waar de overgang van SDAP naar PvdA mee gepaard was gegaan, had de positie van de sociaal-democratie tegenover de linkse kiezer verzwakt, zoals duidelijk bleek uit de verkiezingsuitslag van 1946. De CPN kreeg tien zetels. In de conceptie van de doorbraak hadden die merendeels aan de PvdA moeten toevallen. Wilden de sociaal-democraten de doorbraak als nog tot een succes maken, dan moesten zij de weggelopen kiezers in 1948 of bij latere verkiezingen zien terug te winnen. Pronken met een eigen links elan kon de PvdA niet, want dat ontbrak. De enige overblijvende strategie was een zich stelselmatig afzetten tegen de anti-democratische CPN met haar verwerpelijke doctrines en slinkse, verachtelijke methoden. Hiermee is, zoals gezegd, nog slechts een deel van de oorzaak van het anti-communisme in de PvdA gegeven. Een ander deel is gelegen in persoonlijke ervaringen van het voormalige SDAP-kader. Hun mentaliteit was getekend door het historische conflict met de communistische partij, die velen van hen van nabij hadden leren kennen en allen hadden leren verafschuwen. De onderwerping van Oost- en Midden-Europese staten door de Sovjetunie wakkerde hun diepe wantrouwen jegens het communisme nog aan en wekte de vrees dat ook Nederland een dergelijk lot beschoren was. Of er werkelijk groot gevaar dreigde uit het Oosten is hier verder niet aan de orde. De angst was hoe dan ook een realiteit.

De intensiteit van het anti-communisme in de PvdA is met deze opmerkingen waarschijnlijk nog niet afdoende verklaard. Hoe kwam het dat de socialisten zich verre hielden van elke samenwerking met de CPN, terwijl in andere landen wel experimenten op dit gebied mogelijk

4. *De weg naar vrijheid. Een socialistisch perspectief. Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1951) 355.

bleken? Ten eerste kan worden gesteld dat de communisten zelf in hoge mate medeverantwoordelijk zijn geweest voor hun eigen isolement in de Nederlandse politiek. Zij gooiden de deur naar coöperatie met andere partijen al vroeg dicht en scherpten hun leer aan⁵. En wat de rol van de PvdA in deze betreft: misschien komen wij bij het zoeken van een verklaring voor haar houding wat verder door die te vergelijken met de schuilkerkmentaliteit van katholieke politici in het interbellum. Het optreden van de RKSP werd gekenmerkt door een neiging tot conformisme en een geringe behoefte zich te laten gelden. Zij representeerde immers een volksdeel dat zich nog altijd niet volledig geaccepteerd voelde. Ook de socialisten, voor wie in Nederland pas laat, later dan in Engeland, Frankrijk en Duitsland een prominente plaats in de regering was ingeruimd, lieten zich nog lang na hun formele acceptatie leiden door de angst hun moeizaam verworven posities weer te verliezen, zie bijvoorbeeld hun meegaandheid in de Indonesische kwestie. In dit licht beschouwd kan het anti-communisme van de PvdA worden uitgelegd als uitvloeisel van haar drang naar erkenning als betrouwbare partner. Dat het af en toe extreme vormen aannam, zou dan te wijten zijn aan de grote onzekerheid van de sociaal-democraten. Ik realiseer mij overigens dat een vergelijking tussen de houding van de katholieken in de periode voorafgaand aan de val van het vijfde kabinet-Colijn en, wat zou kunnen worden genoemd, de debutantenmentaliteit van de PvdA, op vele punten mank gaat. Men zou ook kunnen denken aan het gedrag van pas gearriveerde immigranten: snel de taal leren spreken en je de omgangsvormen eigen maken, niet opvallen, voor je medeburgers niet onderdoen in nationale gezindheid, zo nodig 'plus royaliste que le roi' zijn.

Met het anti-communisme hing het pro-Amerikanisme onverbrekkelijk samen. Alle Nederlandse politieke partijen koesterden na de oorlog eerst nog de hoop dat de Verenigde Naties zich zou kunnen bewijzen als wereldoverheid. De ene was sceptischer dan de andere, dat wel. De socialisten zagen meer mogelijkheden voor de Verenigde Naties weggelegd dan bijvoorbeeld de anti-revolutionairen, die vanaf het begin een groot vraagteken zetten bij de constructie van de Veiligheidsraad met het vetorecht voor de permanente leden. De wil van de grote mogendheden, niet het recht zou daar de doorslag geven. Een goede Teden voor pessimisme, maar het kon meevallen. Al gauw bleek dat de volkerenorganisatie door tegenstellingen tussen de Sovjetunie en de Verenigde Staten in haar functioneren werd verlamd. Onderwerping aan de *Pax Americana* was toen opgelegd, gegeven de bipolariteit in de internationale machtsverhoudingen. Zo ver als de PvdA ging in haar betuigingen van afkeer van het communisme, zo hoog was de vlucht die haar afhankelijkheid jegens Amerika nam. De omstandigheid dat zij in het verleden niet rechtstreeks betrokken was geweest in de Nederlandse traditie van afzijdigheid in de internationale politiek, heeft voor de PvdA (althans het SDAP-deel van die partij) de stap naar het Atlantisch bondgenootschap waarschijnlijk relatief gemakkelijk gemaakt. Dat de Verenigde Staten in de Indonesische kwestie een andere lijn volgden dan Nederland, deerde de PvdA minder dan andere

5. Over de wijze waarop de CPN na de oorlog in het isolement geraakte is inmiddels het nodige gepubliceerd. Beschrijvingen en elkaar niet (geheel) dekkende interpretaties zijn ondermeer te vinden in: A. Bleich en M. van Weezel, *Ga dan zelf naar Siberië. Linkse intellectuelen en de koude oorlog* (Amsterdam, 1978); G. Verrips, 'Nederland 1945-1982: tussen communisme en democratisch-socialisme' in: J. Bank, e.a., ed., *Het derde jaarboek voor het democratisch-socialisme* (Amsterdam, 1982) 133-165; F. van den Burg, *De Vrije Katheder 1945-1950. Een platform van communisten en niet-communisten* (Amsterdam, 1983); zie ook de bespreking van dit laatste werk door M. de Keizer, 'Linksche samenwerking gedoemd te mislukken', *Socialisme en Democratie*, XXII (1985)iii, 107-111.

partijen. Zij had immers een zeer geringe affiniteit met het imperiale ideeëncomplex en het doel van de Amerikaanse bemoeienissen (spoedige onafhankelijkheid voor een democratisch Indonesië) spoorde volledig met haar eigen beleidsuitgangspunten. Deze affaire hoefde wat haar betrof dus geen smet te werpen op de Nederlands-Amerikaanse betrekkingen, al zou men uit de kritiek op het Amerikaanse beleid in de memoires van Drees een andere indruk kunnen krijgen. Bij andere partijen wekte het ingrijpen van de Verenigde Staten ten gunste van de Republiek aanzienlijke wrevel en bleef het nog enige tijd in de herinnering hangen.

Het Marshallplan, gelanceerd in 1947, kreeg in socialistische kring een zeer goed onthaal. De door haar speculatieve karakter nogal steriele discussie over de overwegingen die aan deze hulpoperatie ten grondslag lagen, laat ik voor wat zij is. De PvdA was in elk geval weinig geneigd achter het Amerikaanse programma voor Europees herstel meer te zoeken dan een nobel en onbaatzuchtig streven om bevriende volkeren uit de ellende te halen. Het betrof, in de woorden van partijvoorzitter Vorrink, 'het eerste historische voorbeeld van een grootse en genereuze hulpverlening, die een positief antwoord geeft op de dwingende vraag: *ben ik mijns broeder hoeder*?'⁶. Natuurlijk hadden de socialisten wel oog voor de strategische kant van het Marshallplan, in die zin dat zij beseften dat het mede bedoeld was om het communisme de wind uit de zeilen te nemen. Dit maakte het voor hen alleen maar meer welkom dan het al was.

De hulp werd verstrekt door het land dat moest worden beschouwd als de belangrijkste krachtcentrale van het kapitalisme in de wereld. Om de met deze omstandigheid samenhangende dilemma's op te lossen, schiep de PvdA zich een nieuw beeld van de Verenigde Staten, één dat meer overeenstemde met de socialistische smaak dan met de werkelijkheid. In de partijpers verschenen artikelen waarin sprake was van 'misverstanden' over Amerika, die moesten worden weggenomen. De New Deal werd uitgeroepen tot een geslaagd experiment dat Nederland in verschillende opzichten tot voorbeeld kon strekken. Aan het Marshallplan werd een draai gegeven waardoor het nog meer tot de verbeelding van vooral de PvdA-achterban moest spreken: het Europese levenspeil was voor ineenstorting behoed, 'mede dank zij het feit, dat de Amerikaanse arbeiders bereid waren de daarvoor benodigde belastingen op te brengen'⁷. Benadrukt zij, dat het hier niet ging om een campagne van een partijleiding die probeert iets, dat zijzelf alleen van praktisch nut beschouwt, voor haar achterban ideologisch aanvaardbaar te maken. Alles wijst erop dat er sprake was van het doorgeven van nieuwe inzichten, die in de boezem van de PvdA waren gerijpt. In *De weg naar vrijheid*, geen propagandistisch geschrift maar een rapport met wetenschappelijke allure, valt te lezen waar die inzichten op neerkwamen.

In velerlei opzicht staan de Verenigde Staten wat economische structuur en sociale gezindheid betreft niet rechts maar links van verschillende Europese landen. Een aanvaarding van het begrip van een 'fair deal', een rechtvaardige verdeling, door de verschillende Amerikaanse regeringen sinds president Roosevelt zijn New Deal het aanzijn gaf, levert voor de socialistische partijen een belangrijk aanknopingspunt. De progressieve stromingen in Amerika, in vakbonden, wetenschappelijke kringen en socialistische groeperingen, zijn vele. Ver reikende daden als de Marshall-hulp en de afkondiging van punt vier van het Truman-program alsmede het gedurfde vooropstellen van het gemeenschapsbelang in de economische politiek in en na de oor-

6. Uit een rede van Koos Vorrink, gehouden op 8 februari 1951, *Verslag van het derde congres van de Partij van de Arbeid* (1951) 12. Zie ook F. Wielenga, 'De Partij van de Arbeid en het Marshallplan', in: J. Bank, e.a., ed., *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1984) 128-159, over de linkse en andere kritiek binnen de PvdA op de houding die de partijleiding in deze aannam.

7. Uitspraak van G. Ruygers tijdens het in noot 6 genoemde congres. *Verslag*, 99.

log, vormen voor de socialistische beweging een basis voor nadere oriëntatie en beïnvloeding⁸.

Op de acceptatie van het Marshallplan volgde de toetreding tot de NAVO, die door de PvdA zonder voorbehoud werd toegejuicht. De desbetreffende congresresolutie van 1949 sprak van een plicht, een plicht van de partij en van het internationale socialisme, de toetreding van alle democratische, vrijheidslievende en sociaal-verantwoordelijke naties tot dit verdrag te bevorderen. Deze uitspraak zou in de volgende jaren worden herbevestigd. De na het begin van de Koreaanse oorlog geïnitieerde uitbouw van de Nederlandse verdedigingsmacht, met alle consequenties voor de rijksbegroting van dien, kreeg niet slechts steun, maar een warm welkom.

De sterk pro-Amerikaanse grondtoon in de sociaal-democratische visie op internationale kwesties bleef hierna nog zo'n vijftien jaar hoorbaar. Voor zover er in de jaren vijftig kritiek werd geleverd op de Verenigde Staten, richtte deze zich meer tegen een gebrek aan leiding van onze grote bondgenoot dan tegen heerszuchtige neigingen, laat staan dat de Amerikaanse politiek — wat in de jaren zestig zou gaan gebeuren — een imperialistische, agressieve tendens zou worden aangewreven. Niet iedereen kon bijvoorbeeld het voorzichtige optreden van de Verenigde Staten ten tijde van de Hongaarse opstand billijken. Ook de wijze waarop dit land Frankrijk en Groot-Brittannië behandelde in de Suez-affaire wekte de nodige ergernis. J. de Kadt, een typische vertegenwoordiger van de harde anti-communistische kern in de PvdA, verklaarde in de Kamer dat in het Midden-Oosten een grote schoonmaak nodig was en dat Amerika moest ophouden te kijken voor de Sovjetunie, die de crisis daar had aangewakkerd⁹. Er bestond ook een andere stroming in de socialistische gelederen, die niet minder sympathiek stond tegenover Israël en ook niet voorbijging aan de noodzaak solidariteit te betrachten met de socialistische regering in Parijs, maar de zaken toch anders tegen elkaar afwoog. Deze socialisten waren vooral beducht voor de effecten van de Frans-Brits-Israëliëse actie in de ontwikkelingslanden. Naar hun oordeel was het Amerikaanse optreden, dat eveneens ingegeven was door de wens zo min mogelijk voedsel te geven aan het anti-westerse sentiment in Afrika en Azië, dus juist heilzaam geweest. Beide stromingen waren Amerikaansgezind, maar in de laatste tekende zich al wel de toenemende aandacht van de PvdA voor de Noord-Zuid verhouding af, die de fixatie op de Verenigde Staten zou gaan verdringen¹⁰.

Dit lijkt het moment om enige woorden te wijden aan de linkse oppositie binnen de grootste Nederlandse arbeiderspartij tegen zaken als de kritiekloze aanvaarding van Marshallplan en NAVO, het enthousiasme voor aansluiting van Nederland bij een verenigd, kapitalistisch Europa — ik kom daar nog op terug —, de versterking van de defensie en de herbewapening van Duitsland in een Atlantisch kader. Talrijke dissidenten, al dan niet gegroepeerd rond tijdschriften met een soms zeer felle toon, gaven uitdrukking aan hun bezwaren tegen zowel het beleid als de wijze waarop de partijleiding haar inzichten aan de partijraad, het congres en andere organen oplegde.

8. *De weg naar wijheid*, 409.

9. *Handelingen Tweede Kamer 1956-1957*, I, 293-297 (4 december 1956) en 366 (6 december 1956).

10. Zie de bijdrage van G. Ruygers aan het in de vorige noot genoemde Kamerdebat van 4 december 1956 (*ibidem*, 287-293), als een voorbeeld van het meer genuanceerde geluid. Ruygers was een voortrekker in het propageren van hulpverlening aan de jonge naties in Azië en Afrika.

Voor wie het allemaal te veel werd, was er vanaf 1957 de PSP, een partij die, anders dan de gestigmatiseerde CPN, een reëel alternatief leek te bieden aan democratische, linkse socialisten en door de PvdA dan ook energiek werd bestreden. Naast electorale overwegingen bepaalde ook het feit dat de PSP zich presenteerde als het geweten van de socialistische beweging de wijze waarop het kader van de PvdA haar tegemoet trad. Het PSP-motto 'socialisme zonder atoombom' gold voor de sociaal-democraten als een 'perfade' leuze, omdat daarmee werd gesuggereerd dat de PvdA een socialisme met of, erger nog, *via* atoombommen nastreefde¹¹.

In 1959 behaalde de PSP twee zetels, in 1963 vier, evenals in 1967. Haar relatieve succes had in theorie kunnen leiden tot een grotere tegemoetkomendheid van de PvdA-leiding jegens de linkse stroming binnen de eigen kring, maar zo'n effect deed zich niet voor, eerder het tegenovergestelde. In 1959 werd bijvoorbeeld het Sociaal-Democratisch Centrum, één van de dissidente groeperingen in de partij, geliquideerd omdat het, naar gezegd werd, als onafhankelijke organisatie binnen de organisatie niet kon worden geduld. De werkelijke reden was gecompliceerder. Het ketterse geluid van het SDC was de partijtop onwelgevallig omdat de ideeën van de officiële PvdA over veiligheid, vrede en de atoombom sinds 1948, 1949 nauwelijks waren geëvolueerd. Wat het SDC deed — ondermeer: bezwaar maken tegen de NAVO als stut voor het internationale kapitalisme — moest men dus wel beschouwen als knagen aan de fundamenten van de beweging. Een tweede factor was gelegen in de binnenlandse politieke verhoudingen. In 1958 was de PvdA voor het eerst na lange tijd weer in de oppositie gedrongen. Regeringsdeelname werd, gezien het feit dat de welvaartsstaat nog geenszins was geconsolideerd, nog altijd fel begeerd. Een draai naar links in de buitenlandse politiek kon wel electorale winst brengen, maar geen meerderheid in het parlement. Voor de verwezenlijking van haar politieke doelen was de PvdA derhalve geheel overgeleverd aan de confessionele partijen, met name aan de KVP. En het was wel zeker dat deze groeperingen voor een PvdA, waarbinnen de linkse stroming grote invloed had, geen plaats zouden willen inruimen in het kabinet¹².

De reacties van de partijleiding op deze situatie zijn te zien in haar bejegening van het SDC en verder ondermeer in de breuk tussen de PvdA en de vereniging Politeia. De relatie met deze studentenorganisatie werd door het partijbestuur eenzijdig opgezegd in het voorjaar van 1961, omdat Politeia zich al te ver van het democratisch socialisme verwijderd zou hebben. Ondermeer had de vereniging felle kritiek geuit op het nieuwe beginselprogramma van de PvdA, bijvoorbeeld door te spreken van 'salon-socialisme' en een 'compromis met de bourgeoisie, gebaseerd op de maatschappelijke en ideologische status-quo'¹³.

De partijtop beseftte dat, wilde men greep krijgen op de ontwikkeling van nieuwe denkbeelden, repressie van afwijkende standpunten alleen niet voldoende was. Een vitale kwestie van buitenlands beleid was de rol van de atoombom als middel tot handhaving van het

11. Zie een artikel van partijvoorzitter J.G. Suurhoff in de *Friese Koerier* van 28 juli 1962, geschreven in reactie op een artikel van Fedde Schurer in dezelfde krant van 22 mei 1962.

12. Zie over ontstaan en ondergang van het (tweede) Sociaal-Democratisch Centrum ondermeer Th. van Tijn, 'Koude oorlog in de PvdA. Het Sociaal-Democratisch Centrum 1955-1959', in: *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam, 1982) 69-77.

13. 'Documentatie inzake de Democratisch-Socialistische Studentenvereniging Politeia', interne nota, PvdA-archief. In dit stuk werden alle tekenen van 'een anti-Partij van de Arbeid-gezindheid, ja van een anti-democratische gezindheid' van Politeia uit de periode voorafgaand aan de breuk opgesomd.

machtsevenwicht in de wereld. Vitaal vanwege haar actualiteit — Amerika was aan het eind van de jaren vijftig binnen het bereik van de Russische intercontinentale raketten komen te liggen; de Bondsrepubliek eiste een vorm van Duitse participatie in de nucleaire planning —, maar ook vitaal omdat dit probleem het wezen raakte van een partij die haar pacifistische wortels nog niet zo heel lang geleden had afgesneden. Men denke in dit verband aan de grote schaduw die de kleine PSP over de PvdA wierp. De sociaal-democraten moesten klaarheid scheppen omtrent hun standpunt.

Een commissie 'Oorlog en vrede in het atoomtijdperk' kreeg opdracht zich open en kritisch te bezinnen op het vraagstuk van de atoombom en rapport uit te brengen aan het congres. Haar arbeid resulteerde in een meerderheids- en een minderheidsnota. De leden van de commissie waren het erover eens dat in het atoomtijdperk een duurzame vrede alleen tot stand kon komen door algemene ontwapening en door een zodanige reorganisatie van de internationale samenleving, dat de vrijheid en de veiligheid van alle naties door een politiemacht van de VN gewaarborgd zouden kunnen worden. De meningen liepen echter uiteen waar het de wegen betrof om tot dit doel te geraken. De minderheid pleitte voor nationale ontwapening, omdat de daaraan verbonden risico's kleiner zouden zijn dan het risico van een atoomoorlog. Haar nota leverde slechts indirect en impliciet kritiek op de NAVO en bevatte geen spoor van anti-Amerikaanse gezindheid. President Kennedy werd geciteerd als getuige à charge tegen de atoomoorlog¹⁴.

De meerderheid in de commissie wees de gedachte van eenzijdige, nationale ontwapening met zoveel woorden af en adviseerde onverzwakte instandhouding van de NAVO, mede omdat alleen 'in een positie van evenwaardige kracht' nader tot het doel van alzijdige, gecontroleerde bewapening gekomen zou kunnen worden. Haar visie werd in 1963 door het congres bekrachtigd.

Wij zien hier de PvdA-oude stijl in haar nadagen. De kiezer keerde zich van haar af. Tussen 1956 en 1967 liep het zeteltal van de PvdA in de Tweede Kamer terug van 50 naar 37. Een vernieuwde partij begon daarna aan de weg terug: in 1971 2 zetels winst; in 1972 kwamen daar nog 4 zetels bij. In maart 1965 vond voor het laatst een congres plaats tijdens welk het Nederlandse NAVO-lidmaatschap geen aanleiding gaf tot heftige discussies. Er was nog sprake van 'de vastberaden houding van het Westen tegenover communistische expansie pogingen' die bij de Sovjetunie een grotere bereidheid tot een politiek van ontspanning had doen ontstaan en van onontbeerlijke militaire samenwerking met de Verenigde Staten in het kader van de NAVO15. Franse pogingen het Atlantisch bondgenootschap te ondermijnen werden veroordeeld.

Anderhalfjaar later verscheen *Tien over rood*, het befaamde boekje van Han Lammers, Hans van den Doel en een zestal andere leden van de PvdA waarin de kwalen van hun partij breed werden uitgemeten. Zij was onduidelijk, vertoonde vaak conservatieve kenmerken en wist met de democratie geen raad. Achteraf valt op hoe weinig de auteurs over de buitenlandse politiek te zeggen hadden, al betrof het eerste kritiekpunt op de eerste pagina het standpunt van de PvdA

14. Op pagina 3 van de 'Nota van de minderheid', die is toegevoegd bij het 'Rapport van de commissie 'Oorlog en Vrede in het Atoomtijdperk'', PvdA-archief. Zie over de PvdA en de kernbewapening ondermeer H. Smits, *De bom in de vuist. De partij van de Arbeid tussen afschrikking en atoompacifisme* (Amsterdam, 1984). Hierin ook uitgebreid aandacht voor de NAVO-discussie.

15. *Verslag van het 10e congres van de Partij van de Arbeid* (5 en 6 maart 1965) 87.

inzake Vietnam. De meeste van de relatief geringe aandacht voor internationale kwesties ging uit naar het beleid ten aanzien van ontwikkelingshulp, geen echt nieuw probleem en evenmin een zaak die in de PvdA of daarbuiten omstreden was. Over de NAVO werd opgemerkt dat Nederland zijn lidmaatschap van dit lichaam in onvoldoende mate had gebruikt om de oplossing van actuele problemen die de wereldvrede bedreigden naderbij te brengen. De omvang en de noodzaak van de verplichtingen, die ons land overijverig op zich had genomen, hadden zich steeds meer aan de waarneming van burger en parlement onttrokken. 'Zo ontstond een mythe, die blindelings werd gevolgd tot in de meest absurde consequenties'¹⁶. Verder zou Spanje nooit lid van de NAVO mogen worden en Portugal het niet langer kunnen blijven. Een kwestie van 'zij of wij'. Aan de Europese Gemeenschap werden in dit boekje van zo'n zestig pagina's twee korte alinea's gewijd.

Waren de auteurs van *Tien over rood* bijna lovend over de NAVO in zoverre zij stelden dat het lidmaatschap van de Bondsrepubliek de herleving van het Duitse militarisme zou kunnen vertragen of verhinderen, tijdens het PvdA-congres van november 1967 verdedigde Han Lammer een resolutie met de strekking dat Nederland deze organisatie in 1969 de rug moest toekeren. Deze werd afgestemd. Een motie-Van der Louw (ook een samensteller van *Tien over rood*) waarin de voortzetting van het Nederlandse lidmaatschap afhankelijk werd gesteld van uit-treding van Portugal en het andere land dat inmiddels besmet was geraakt, Griekenland, haalde het evenmin¹⁷.

De discussies over de NAVO op dit congres vonden plaats in het kader van de behandeling van een rapport van een commissie onder voorzitterschap van M. van der Stoel, getiteld *Een politiek voor vrede* en gewijd aan de functie van de NAVO in de verhouding tussen Oost en West. Opnieuw lagen een meerderheids- en een minderheidsadvies ter tafel. De meerderheid pleitte voor handhaving van de NAVO als middel tot het verwezenlijken van een op wapen-beheersing en wederzijds gecontroleerde ontwapening berustend systeem van veiligheid, dat machtsmisbruik der grote mogendheden kon voorkomen. Volgens de minderheid hield de NAVO de wereld verdeeld in twee machtsblokken die gewikkeld waren in een waanzinnige wapenwedloop. Deze slokte het geld op dat ondermeer zou moeten worden aangewend om de kloof in welvaart tussen Noord en Zuid te dichten¹⁸.

De resolutie die wèl aanvaardbaar was voor de partijleiding en tenslotte dan ook werd aangenomen, riep op tot 'actieve vredespolitiek' en hervorming van de NAVO tot een bondgenootschap dat naast zijn defensieve functie ook de functie van overlegorgaan inzake het bevorderen van toenadering tot Oost-Europa zou kunnen vervullen.

Op de NAVO-discussie in de PvdA hoef ik verder niet in te gaan. De lijnen waarlangs deze zich bewoog zijn met het voorgaande voldoende geschetst. Wel kwam de Amerikaanse oorlogvoering in Vietnam als element steeds sterker naar voren, maar het is mijns inziens zeer de vraag of die oorlog op zichzelf genomen zo'n verwoestend effect heeft gehad op de relatie van de PvdA tot de Verenigde Staten en de NAVO als doorgaans wordt verondersteld. Ik haast me te

16. H. van den Doel, e.a., *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam, 1966) 65.

17. Op 21 april 1967 vond in Griekenland de zogenaamde 'kolonelscoup' plaats. Het PvdA-congres werd gehouden in november van dat jaar.

18. Het meerderheidsstandpunt werd verdedigd door M. van der Stoel, het minderheidsstandpunt door H.M. Franssen.

zeggen dat de tragedie van Vietnam bij de socialisten zeer negatieve gevoelens over Amerika heeft gewekt en dus ook in dit opzicht veel kwaad heeft aangericht. Waar het om gaat, is dat de belangrijkste veranderingen in de PvdA in deze periode zich aan de invloed van welke Amerikaanse actie dan ook onttrokken. Er vond een generatiewisseling plaats in de kaderfuncties, een proces met een eigen dynamiek, dat onvermijdelijk gevolgen had voor de oriëntatie van de partij. In een dergelijke situatie confronteert de opkomende groep de zittende bestuurders met de tekortkomingen van hun beleid, op meer geprononceerde wijze naarmate de te overwinnen weerstand sterker is en de noodzaak zichzelf te legitimeren groter. De volgzzaamheid van Nederland jegens de Verenigde Staten was een zwakke plek van de oudere generatie in de PvdA. Aan de ene kant was zij er vast van overtuigd dat ons land Amerika niet los mocht laten, aan de andere kant viel gemakkelijk aan te tonen dat de NAVO niet functioneerde als instrument voor de verwezenlijking van socialistische beginselen. In deze zwakke plek werd zij getroffen vóór de oorlog in Vietnam de gemoederen ging bezighouden.

Zou de koude oorlog in het midden van de jaren zestig nog hebben voortgeduurd, dan zou in het grote debat dat de generatiewisseling begeleidde, de buitenlandse politiek wellicht grotendeels buiten beschouwing zijn gebleven. Maar de dooi was ingetreden, en dit feit had tegelijk tal van nieuwe problemen doen ontstaan én ruimte geschapen voor een open discussie over die problemen. Aan het begin van de koude oorlog hadden de socialisten hun keuze voor de Verenigde Staten gerationaliseerd door dit land mooier (in hun ogen) voor te stellen dan het was. Nu kon het weer van zijn voetstuk worden gehaald. Het andere Amerika kwam in beeld: de armoede van grote delen van de bevolking, de rassendiscriminatie, het geweld in de samenleving, het agressieve imperialisme als constante factor in de buitenlandse politiek. Ook 'ugliness is in the eye of the beholder'. Dat waar men nu plotseling oog voor had, deed de behoefte om zich onafhankelijk te tonen van Amerika niet ontstaan, maar strekte tot bevestiging daarvan. Aanvankelijk was de nieuwe tendens in de PvdA vooral neutralistisch geweest. Later kreeg dit neutralisme een anti-Amerikaans accent. In *deze* ontwikkeling is de oorlog in Vietnam van grote invloed geweest. Hij vormde een illustratie bij de al aan het begin van de jaren zestig gehoorde stelling dat het Westen met zijn houding tegenover ontwikkelingslanden andere wegen moest inslaan; hij gaf het kwaad een gezicht, een Amerikaans gezicht; hij drong via de televisie de huiskamers van een groot publiek binnen.

Ik zou nu nog een aantal opmerkingen willen maken over visies in de PvdA op de zojuist weer genoemde Noord-Zuid-relatie.

In het voorgaande stelde ik dat het onderwerp ontwikkelingshulp, waar *Tien over rood* relatief veel woorden aan wijdde, geen echt nieuw thema was. Wel werd het enigszins anders benaderd dan vroeger. Zolang de koude oorlog heerste, was de centrale vraag, hoe de ontwikkelingslanden tot een zodanig welvaartsniveau konden worden gebracht dat het communisme daar geen kans zou maken. In de jaren zestig, een periode van snelle dekolonisatie van vooral Afrikaanse landen, werd de Derde Wereld meer als machtsfactor in zichzelf beschouwd. Samen zouden de onafhankelijk geworden naties een rol van mogelijk beslissende betekenis kunnen gaan spelen op het wereldtoneel, mede als gevolg van de snelle bevolkingsgroei die daar plaatsvond. Het wereldbevolkingsvraagstuk was aan het begin van dit decennium een obsessie voor de Nederlandse politieke partijen, inclusief de PvdA. Het lijkt erop dat zich in dit verband ook een onbestemde angst voor volkeren van een ander ras liet gelden. Ook de ethische factor

was van betekenis. Het feit dat, ondanks de hulp die reeds werd verleend, de welvaart in Nederland sneller toenam dan in de meeste ontwikkelingslanden, sprak tot het geweten.

Van Soest heeft in zijn dissertatie uitvoerig beschreven hoe rond het jaar 1950 de ontwikkelingshulp vanuit Nederland op gang kwam en door welke motieven de regering zich daarbij liet leiden¹⁹. De politieke partijen pakten het onderwerp op bij de formulering van hun verkiezingsprogramma's voor 1952; PvdA en KVP wijdden er een passage aan. De overwegingen die aan het standpunt van de socialisten ten grondslag lagen, vindt men uiteengezet in ondermeer *De weg naar vrijheid*, het al eerder genoemde planboek (1951). In een hoofdstuk van twintig bladzijden, getiteld 'Internationale solidariteit', wordt beschreven welke uitdaging hier voor het Westen ligt.

Het zou onwettelijk zijn de ogen te sluiten voor het politieke vraagstuk dat in de bestaande verhoudingen ligt besloten. De bevrijder van een hongerend volk is hij, die het voedsel, kleding en huisvesting verschaft; het democratische vrijheidsideaal gaat vooralsnog voorbij aan hen die lezen noch schrijven kunnen en voor wie een nieuwe tyran niet meer is dan een opvolging in de onderdrukking door oude machthebbers of onbeheerste natuurkrachten. Indien de democratische wereld hier verstek laat gaan levert zij deze volkeren uit aan wanhoop en uitzichtloosheid en daarmee aan ondemocratische krachten²⁰.

Voor de toekomst van de wereld was van eminent belang welke zijde de achtergebleven gebieden zouden kiezen in de strijd tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie. Dit strategische argument voor ontwikkelingshulp keerde in alle beschouwingen over het onderwerp terug. Het lijkt logisch hier een verband te leggen tussen de visie van de PvdA op de werking van krachten en machten in de achtergebleven gebieden en de harde leerschool die de Indonesische kwestie was geweest. De socialisten hadden in de periode augustus 1945 - december 1949 steun verleend aan een beleid waar zij het principieel zeer moeilijk mee hadden gehad. De politionele acties waren aanleiding geweest tot opstanden in eigen gelederen, die de partijtop niet dan met de grootste moeite binnen de perken had kunnen houden. Men had toegeleefd naar de soevereiniteitsoverdracht als een nieuw begin na een ongewenste broederstrijd. De gedroomde verzoening tussen Nederland en Indonesië was echter uitgebleven, door fouten van onze kant (Nieuw-Guinea), maar ook doordat de revolutie in Indonesië haar eigen loop nam. Op de PvdA had het proces van radicalisering in juist dit ontwikkelingsland diepe indruk gemaakt. Haar ervaringen met Nederlands voormalige kolonie projecteerde zij vervolgens op de Derde Wereld als geheel. In dezelfde lijn geredeneerd zou de sterke aandrang van de socialisten om de jonge naties hulp te verlenen, verklaard kunnen worden uit een behoefte de vergissingen die tegenover Indonesië waren gemaakt in andere situaties niet te herhalen, met andere woorden, een nog openstaande schuld te vereffenen.

In de vroege jaren zestig werd het thema ontwikkelingshulp op PvdA-congressen behandeld als een buitengewoon belangrijk, zo niet een allesbeheersend vraagstuk van buitenlandse politiek. Door de te besteden bedragen te vatten in streefpercentages van het nationaal inkomen, gaf men aan deze kwestie nog een extra accent. In *Om de kwaliteit van het bestaan*, het politiek programma van 1963, werd dit percentage verhoogd tot 2, mede onder het motto dat het als

19. J. van Soest, *Het begin van de ontwikkelingshulp in de Verenigde Naties en in Nederland, 1945-1952* (Tilburg, 1975).

20. *De weg naar vrijheid*, 371.

een algemeen Westers belang moest worden beschouwd, dat de achtergebleven landen zich niet tot de Sovjetunie zouden behoeven te wenden om hulp.

Het enige nieuws dat Nieuw Links op dit punt bracht, was een verandering van perspectief. Aan de overdreven aandacht voor de tegenstelling Oost-West diende een einde te komen. Het Westen moest minder verkrampt reageren op neutralistische tendenzen in de Derde Wereld en zich meer openstellen voor de aspiraties van recentelijk gedekoloniseerde gebieden. Deze rebellie tegen ingesleten ideeën van een oude garde was dus beperkt van strekking.

Aangezien alle politieke partijen de gedachte van hulpverlening aan ontwikkelingslanden in hun programma's opnamen, leverde dit punt op zichzelf spoedig nog maar nauwelijks een bijdrage aan het profiel van de PvdA. Meningsverschillen betroffen de omvang van de te brengen offers, de vraag of de hulp bilateraal dan wel multilateraal moest worden verstrekt en het beleid van de Europese Gemeenschap tegenover de voormalige koloniën van de lidstaten. Een algemeen optimisme omtrent de effecten van ontwikkelingshulp week geleidelijk voor het besef dat de Derde Wereld nog een lange weg te gaan zou hebben. Voor de PvdA bleef de buitenlandsector in zijn geheel het terrein dat bij uitstek mogelijkheden leek te bieden om een vooruitstrevende politiek gestalte te geven. Dit kwam tot uitdrukking in haar eisen tijdens de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1972-1973. De partij die nog nooit meer dan een zwakke stem had gehad in de uitvoering van het Nederlandse buitenlandse beleid vroeg en kreeg buitenlandse zaken, defensie en ontwikkelingssamenwerking. Dit was een belangrijke stroming in de PvdA nog niet mooi genoeg, getuige de poging van partijvoorzitter Van der Louw om iemand met een linksere signatuur dan oud-staatssecretaris Van der Stoel benoemd te krijgen op buitenlandse zaken, omdat de laatste niet de ideale vertegenwoordiger zou zijn 'van het soort vredespolitiek, dat de PvdA op dit moment wil'²¹.

Dan zou ik nu kort willen ingaan op de houding van de socialisten inzake de Europese samenwerking. Na de oorlog beschouwden zij Westeuropese integratie als een zaak van levensbelang. Eerder merkte ik al op dat wat de PvdA betrof één overweging alle andere wensen en eisen in de schaduw stelde: de noodzaak de democratie en de vrijheid een overwinning te laten behalen op de dictatuur. Europese samenwerking werd gezien als een voorwaarde tot het bereiken van dit doel. Dit verklaart ook het in vergelijking met andere partijen grote enthousiasme van de PvdA voor de Europese gedachte. Het feit, dat de Verenigde Staten het streven naar grotere eenheid krachtig ondersteunden, bevestigde de socialisten in hun standpunt.

Wie de vrees uitsprak dat het nieuwe Europa een conservatief of een katholiek Europa zou worden, kreeg te horen dat de voor economisch herstel noodzakelijke liberalisering van de handel zich goed verdroeg met ordening en planning. In dit verband werd ondermeer gewezen op de nationalisatie van de mijnen, die juist door het verdwijnen van import- en exportbeperkingen in Europa noodzakelijk was geworden. Maar ook wanneer er wél socialistische beginselen moesten worden opgeofferd, diende men zich daar voorlopig bij neer te leggen.

Dit kan worden verduidelijkt met een verwijzing naar de houding van de Nederlandse sociaal-democraten tegenover hun Duitse geestverwanten ('griezellig' nationalistisch noemt Van der Goes van Naters hen in zijn memoires²²), die zich schrap zetten tegen de plannen van de bezet-

21. Zie het interview van M. van Traa met M. van der Stoel in: W. Gortzak, ed., *De kleine stappen van het kabinet-Den Uyl. Gesprekken met PvdA-bewindslieden* (Deventer, 1978) 82.

22. M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Herinneringen* (Amsterdam, 1980) 196.

tende mogelijkheden met betrekking tot het Ruhr- en het Saargebied. Schumacher en de zijnen leverden felle kritiek op Adenauer ('Kanzler der Alliierten'), die bereid was in te stemmen met de voorgestelde formule voor het beheer van de zware industrie langs de Ruhr en zich onvoldoende verweerde tegen het Franse streven het Saargebied van Duitsland los te maken. De SPD vreesde een Versailles-effect en meende bovendien dat een toegeven op dit punt vanwege de precedentwerking de hereniging van Duitsland in de toekomst moeilijker zou maken. Met het Weimar-trauma van haar zusterpartij had de PvdA echter weinig geduld. De Duitsers moesten beseffen dat een compromis tussen socialistische wensen en de realiteit van de bezetting onvermijdelijk was. De PvdA stelde haar eigen houding in de Beneluxkwestie aan de Duitse socialisten ten voorbeeld. Nederland was verder gevorderd geweest dan België met economische planning en ook met sociale wetgeving, en toch had zij de afstemming van de Nederlandse economie op de situatie in de twee andere lidstaten geaccepteerd. Ook op het punt van de Duitse herbewapening, een vraagstuk dat in de jaren vijftig actueel was, botsten de meningen. De PvdA deed wat zij kon om de SPD de onjuistheid van haar actie voor een gedemilitariseerd, geneutraliseerd Duitsland te doen inzien²³.

Wat de verdere ontwikkeling van de Europese samenwerking betreft, heeft de PvdA het beleid van de Nederlandse regering consequent gesteund. Vermeldenswaard is nog dat zij het vraagstuk van de Britse participatie in het integratieproces in zoverre anders benaderde, dat voor haar de betekenis van Engelse deelname in belangrijke mate werd bepaald door de Britse ervaring met ordening en planning. Men zou hier kunnen spreken van een socialistische variant van een algemeen kenmerk van het Nederlandse buitenlandse beleid. Om een tegenwicht te scheppen tegen Franse, Duitse en andere continentale invloeden, moest het contact met Engeland, een natie met een economie met socialistische trekken, worden gecultiveerd²⁴.

De Europese samenwerking is door de PvdA in de loop van de tijd steeds kritischer bekeken. Het gevoel ontstond dat ons land door zijn lidmaatschap van de Gemeenschap in zijn sociale en economische beleid aan handen en voeten gebonden was. De sceptici hadden gelijk gekregen: het verenigde Europa was een kapitalistisch, in zijn betrekkingen met ontwikkelingslanden zelfs imperialistisch Europa geworden. Tegelijk werd ingezien dat er geen alternatief bestaat voor verdere medewerking aan Europese integratie. Het beleid van de PvdA richt zich daarom sinds de jaren zestig op verdere democratisering van de Europese instellingen, als een voorwaarde voor een progressief (Europees) beleid.

In mijn slotopmerkingen, waar ik nu aan toe ben, wil ik terugkomen op het generatieconflict in de PvdA waarvan eerder melding werd gemaakt. Vooropgesteld moet worden dat het denken in termen van generaties eigenlijk alleen in de familiegeschiedenis bij de werkelijkheid past. Toch is het spreken van een generatieconflict in dit geval waarschijnlijk wel geoorloofd. Het ging om een tegenstelling tussen aan de ene kant een groep van mensen wier ideeën overwegend in de jaren dertig vorm hadden gekregen en die daarna, tijdens de oorlog en in de periode van het grote conflict tussen Oost en West ervaringen hadden opgedaan die diep in hun bewustzijn verankerd waren, en aan de andere kant mensen voor wie de koude oorlog niet

23. Zie de verslagen van de gesprekken met de Duitse zusterpartij in het PvdA-archief. Belangrijkste contactpersoon tussen PvdA en SPD was de secretaris van de commissie buitenland van de PvdA, A. Mozer, die in 1951 werd benoemd tot de eerste internationaal secretaris (hoofd afdeling buitenland).

24. Zie ondermeer: *De weg naar vrijheid*, 390-409.

meer dan een oppervlakkige kennismaking met de wereldpolitiek was geweest. De jongeren hadden uit die koude oorlog dan ook andere lessen getrokken dan hun voorgangers. Het generatieconflict werd verscherpt door het doorbraak karakter van de PvdA. Zij mocht zich vooral niet gedragen als een ouderwetse socialistische partij, op straffe van een massaal vertrek uit haar gelederen van degenen die bewust voor het concept van de brede volkspartij hadden gekozen. Op langere termijn viel dit niet vol te houden. De PvdA was nu eenmaal ook het politieke tehuis van de massa van niet-confessionele arbeiders en van alle democratisch-linkse intellectuelen. Onvermijdelijk veranderde daardoor na verloop van tijd de sfeer in, en de stijl van de partij. Wat ten gevolge van deze ontwikkeling aan leden en kiezers naar rechts werd verloren, kwam er van links niet bij, doordat de PvdA alle veranderingen ten spijt nog altijd weinig strijdbaarheid vertoonde. Het ontstaan van de PSP als links alternatief en het weglopen van de kiezers illustreerden rond 1960 dat zij moest kiezen of delen. Het werd, mede dankzij de invloed van Nieuw Links, een regeneratie van de massapartij met een idealistisch-linkse inslag.

Televisie in de jaren zestig

JAN BANK

I INLEIDING

Een tijdgenoot uit de jaren zestig schreef over 'verhevigde sociale communicatie' in dat decennium en over de 'enorme betekenis' van televisie. 'Misschien meer dan waar ter wereld ook is de televisie in Nederland instrument geworden van de nationale gedachtenwisseling en van de nationale ruzies'¹. Deze getuigenis staat niet op zichzelf. Zij nodigt uit tot een (eerste) verkenning van de betekenis van dit medium, dat in ieder geval statistisch gezien in dit tijdvak zijn massale reikwijdte verwierf. Ik kies voor een historisch onderzoek met de klemtoon op journalistieke patronen en betrouwbaar te achten kijkersonderzoek. Het institutionele aspect van de omroepgeschiedenis, beleid en ontwikkeling van de zendgemachtigden, blijft achterwege evenals een analyse van de verhouding tussen verzuilde omroep en de leden alsmede de verschuivingen daarin.

In dit artikel wil ik uit de baaierd van gegevens bijzondere aandacht vragen voor nieuwe vormen van activisme in verband met televisie, voor veranderingen in de politieke cultuur, voor de betekenis van televisie met betrekking tot het ontstaan van een 'permissive society' en voor de historische interpretatie in de media van de tweede wereldoorlog en van de Nederlandse militaire acties tegen Indonesië. Vooraf wil ik het ontstaan belichten van een bepaalde media-code, die vanaf de overheidsbemoediging met de radio tot aan het decennium van 1960 de omroep heeft beheerst.

II RADIO

Radio als instrument van massacommunicatie werd in Nederland ingeburgerd onder de hoede van de verzuilde elites. De eerste experimenten werden uitgevoerd door zendamateurs en in de fabriek; de eerste omroep was een commerciële, de Hollandsche Draadloze Omroep. De overheid liet zich via een aantal commissies adviseren, voor zij met wetgeving en vooral met algemene maatregelen van bestuur een bepaald omroepbestel legitimeerde. In de tussentijd hadden religieuze en politieke radio-verenigingen de gelegenheid gehad zich als zendgegadigden te presenteren en politieke tegenkrachten op te roepen tegen een pressiegroep van ambtenaren van de PTT en van het departement van waterstaat voor een nationale en neutrale omroep². De

* De auteur dankt Jan Blokker, J.E. Ellemers, Hans van den Heuvel, Peter Hofstede, Wim Jungman, Han Mulder, Leen Timp en Bart Tromp voor hun kritisch en stimulerend commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

1. D. de Lange, 'De crisis van het Nederlandse katholicisme', vlugschrift van *De Gids*, II (Amsterdam, 1966) 15.

2. A.F. Manning, *Zestig jaar KRO. Uit de geschiedenis van een omroep* (Baam, 1985) 41-42.